

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342:347.211

DOI: 10.32342/2709-6408-2021-1-2-6

Н.В. БОЧАРОВА,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри права, політології та міжнародних відносин
Університету імені Альфреда Нобеля (м. Дніпро)
ORCID: 0000-0002-9256-9493*

КОНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ПОЗАСУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ (ПРОЦЕДУРИ МЕДІАЦІЇ)

Проаналізовано конституційні основи медіації у справах з інтелектуальної власності, пов'язані з комплексним міжгалузевим правовим інститутом самозахисту прав. Актуальність теми обумовлена поєднанням публічно-правових і приватно-правових засад у сучасному правовому регулюванні й загальним процесом конституціоналізації приватного права і права інтелектуальної власності зокрема. Зазначено, що проголошення конституційного права на самозахист означає включення в комплексну систему захисту прав людини додаткових способів, які підвищують ефективність її інших компонентів і збагачують конституційний правозахисний механізм у цілому. Останніми роками одним з дійових і перспективних способів самозахисту прав інтелектуальної власності визнається *медіація*. Україна лише починає розбудовувати інститут медіації саме як спосіб захисту прав інтелектуальної власності. У дослідженнях українських вчених проаналізовано ситуації, коли доцільно і вигідно використовувати медіацію для вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності. Разом з цим у деяких працях українських дослідників, на погляд авторки, є елемент певної недооцінки публічно-правового забезпечення права на самозахист, зокрема авторських прав. Вважаємо, що при розробці доктринальних питань медіації у справах з інтелектуальної власності слід більш широко використовувати конституційні положення щодо самозахисту прав, які мають підсилювати цивілістичні аспекти права на самозахист і надавати проблемі більш широкого праволюдного значення. Авторка переконана, що методологія сучасної системи захисту прав інтелектуальної власності має ґрунтуватися на антропологічному підході, який означає, що забезпечення і охорона прав інтелектуальної власності має проводитися з позицій гарантування прав особи. Робиться висновок, що практика доводить вигідність і ефективність використання медіації у справах, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності. Повноцінне запровадження цього інституту в Україні сприятиме не тільки вдосконаленню захисту інтелектуальної власності, але і забезпеченню конституційних прав людини і громадянина.

Ключові слова: конституційні права, інтелектуальна власність, медіація, самозахист прав, права людини і громадянина.

Постановка проблеми. Процедури медіації поряд з переговорами та арбітражем пов'язані із системою альтернативного врегулювання спорів, за допомогою якої юридичні спори і конфлікти вирішуються без звернення до формальної системи судочинства.

Науково-теоретичний аналіз медіації зазвичай здійснюється в межах цивільно-правових підходів, без докладного виявлення публічно-правових аспектів цього явища. Чи не єдиним винятком в українській юриспруденції в цьому плані є докторська дисертація Н.А. Мазаракі «Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні» [1]. Авторка

здійснила доктринальний аналіз медіації з точки зору реалізації конституційних принципів верховенства права, доступу до правосуддя і справедливий суд. Це актуально в плані поєднання публічно-правових і приватно-правових засад у сучасному правовому регулюванні, пов'язаного із загальним процесом конституціоналізації приватного права.

Процес конституціоналізації торкнувся і права інтелектуальної власності. Під ним пропонується «розуміти комплексний системний вплив конституційного права на розвиток права інтелектуальної власності і утвердження інтелектуальної власності як конституційної цінності інформаційного суспільства» [2, с. 3].

Мета статті – розглянути конституційні основи медіації у справах з інтелектуальної власності, пов'язані з комплексним міжгалузевим правовим інститутом самозахисту прав.

Виклад основного матеріалу. Неюрисдикційний спосіб захисту права інтелектуальної власності характеризується тим, що це позасудовий захист, який здійснюється особою, право якої порушене, самостійно, але в межах закону. Він спирається на проголошений у ряді конституцій світу принцип *самозахисту прав*. Суть його полягає у тому, що кожен має право захищати свої права і свободи всіма способами, не забороненими законом. Проголошення конституційного права на самозахист означає включення в комплексну систему захисту прав людини додаткових способів, які підвищують ефективність її інших компонентів і збагачують конституційний правозахисний механізм у цілому.

Для самозахисту права інтелектуальної власності характерним є те, що особа захищає свої права та інтереси власними діями. Іншими словами, це захист без звернення до суду або іншого органу, який здійснює захист прав інтелектуальної власності. Принципово важливим є те, що такі дії визначаються не лише цивільним законодавством (ст. 19 Цивільного кодексу України), але і мають конституційне підґрунтя.

Конституційні права і свободи особи забезпечуються перш за все спеціальною діяльністю держави, спрямованою на охорону і захист цих прав і свобод, що виражається в діях держави щодо запобігання, припинення неправомірних посягань на права і свободи громадянина, покарання правопорушників, відшкодування шкоди. Однак у випадках посягання або такої загрози з боку порушника для прав і законних інтересів, а також коли держава неналежним чином виконує обов'язки щодо захисту, громадяни можуть самостійно звернутися до захисту своїх прав і свобод способами, регламентованими законодавством. Дослідники підкреслюють, що «інтерес до цього права в нашій державі підвищився з середини 90-х років ХХ ст. у зв'язку з тим, що право на самозахист на рівні Конституції України було визнано самостійною рівноцінною можливістю правового захисту, скористатись якою особа може на власний розсуд» [3, с. 209].

Державний захист прав людини і громадянина не унеможливорює робити самостійні дії із захисту своїх прав. Така норма присутня у сучасній Конституції України у ч. 5 ст. 55: «Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань». У зв'язку з тим, що конституційне право на самозахист ще недостатньо досліджене у сучасній юридичній науці, зупинимось більш докладно на цьому. Одночасно зазначимо, що в західній юридичній літературі право на самозахист як конституційне право викликає суперечливі оцінки і не завжди визнається як таке [4]. Як показують матеріали дискусії на популярному юридичному форумі Quora, фахівці країн англо-саксонської правової сім'ї більш схильні залишати його в межах загального права [5]. Ще одна тенденція – це зведення конституційного права на самозахист до змісту і правомочностей Другої поправки до Конституції США, яка гарантує право громадян на зберігання і носіння зброї [6]. У багатьох зарубіжних країнах «особливість конституційної регламентації права громадян на самозахист полягає у регулюванні його окремих галузевих напрямів» [7, с. 83].

Встановлення цього конституційного права означає право самої особи захищати себе від протиправних посягань та порушень своїх прав будь-яким способом, за умови, що він не заборонений законом.

Самозахист конституційних прав передбачає:

– право людини звертатися самостійно, а також направляти колективні звернення з приводу порушених прав в державні органи і органи місцевого самоврядування;

– право на створення в ім'я захисту своїх інтересів громадських об'єднань і професійних спілок;
– право на необхідну самооборону та ін. [8].

Ці конституційні положення закріплюють юридичні можливості реалізації конституційного права людини і громадянина самостійно ставати на захист своїх прав і свобод, зв'язують це самостійне конституційне право з іншими компонентами комплексної правозахисної системи. Дії, що вчиняються суб'єктом в процесі реалізації права на самозахист, роблять значний вплив на демократичні інститути і процедури, на розвиток правової держави, в якій права людини повинні забезпечуватися і захищатися згідно з міжнародними стандартами.

Під правом людини на самозахист розуміється юридично закріплена і гарантована можливість кожної людини здійснювати певні дії з обґрунтованого і законного попередження, припинення і усунення порушень її прав, свобод і законних інтересів [9]. Самозахист прав у системі правовідносин виступає конкретним, ефективним механізмом, що складається із сукупності способів і засобів, закріплених чинним законодавством, або не заборонених ним, використовуваних з метою забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів громадянина або їх відновлення [10]. За своїм змістом право громадян на самозахист має забезпечувальний характер у конституційному механізмі захисту прав і свобод. Як підкреслює Є.І. Гончаров, сукупність засобів, що забезпечують реалізацію суб'єктивного права, їх застосування і дію, є особливий механізм переведення загальних розпоряджень в індивідуальну поведінку суб'єктів права [11].

Теоретичний аналіз конституційного права на самозахист прав людини дозволяє виділити такі його сутнісні характеристики:

– діючи в рамках своїх повноважень і властивими їй методами, державна влада не завжди може сама захистити порушені або оспорювані права громадян. Звідси і впливає необхідність самостійного, індивідуального захисту кожним своїх прав і свобод;

– згідно з конституційними нормами, право на самостійний захист порушених прав і свобод належить кожній людині, незалежно від віку, віросповідання, інших характеристик особистості;

– норми конституції закріплюють право здійснення самозахисту будь-яким способом, не забороненим законом, поширюється на всі групи прав: особисті, політичні, соціальні, економічні й культурні;

– кожна людина може самостійно обирати будь-який спосіб захисту, який вважає найбільш прийнятним для себе за матеріальним, моральним, часовим та іншими критеріями. Обмежувачем вибору способу захисту може бути тільки закон;

– право на самозахист взаємопов'язане і взаємозалежне з усіма конституційними правами і свободами, є компонентом конституційної системи захисту [12].

Зі змісту конституційних приписів також виходить, що право на самозахист, будучи самостійним правом, одночасно виступає гарантією реалізації інших прав і займає особливе місце як в системі конституційних прав і свобод людини і громадянина, так і в системі юридичних гарантій цих прав і свобод. У разі порушення конституційних прав і свобод, незалежно від того, які вони – особисті, політичні, економічні, соціальні або культурні, кожна людина має право вдатися до самостійного їх захисту будь-якими способами, незабороненими законом. У такому разі право на індивідуальний захист стає умовою реалізації прав і цінним не лише саме по собі, а як умова досягнення благ, що надаються іншими правами і свободами. Таким чином, взаємодія права на самозахист з іншими конституційними правами і свободами людини і громадянина проявляється в тому, що, по-перше, є засобом, що забезпечує їх реалізацію; по-друге, саме право на індивідуальний захист здійснюється через реалізацію інших конституційних прав і свобод [12].

Для самозахисту права інтелектуальної власності як способу захисту прав характерним є те, що особа захищає свої права та інтереси своїми власними діями, підкреслює український дослідник І.Л. Борисенко [13, с. 199]. Він зазначає, що самозахистом не визнається здійснення заходів щодо охорони свого майна, звернення до третіх осіб, які надають послуги із забезпечення схоронності майна чи безпеки особи.

Аналізуючи самозахист прав інтелектуальної власності з точки зору цивілістичної доктрини (ч. 1 ст. 19 ЦК України), А. Штефан визначає такі його умови:

- 1) самозахист авторського права та/або суміжних прав може здійснюватися лише щодо існуючого права, яке охороняється законом;
- 2) вчиняється особою на захист своїх прав самостійно, без звернення до юрисдикційного органу та поза будь-яким нормативно встановленим регламентом;
- 3) право на самозахист виникає з моменту порушення права;
- 4) самозахист може застосовуватися і коли порушення авторського права та/або суміжних прав триває, і коли порушення цих прав вже відбулося і припинилося;
- 5) самозахист може здійснюватися як у формі дій, так і у формі бездіяльності;
- 6) способи самозахисту обираються власником права на свій розсуд, виходячи з вимог закону та моральних засад суспільства [14, с. 27].

Останніми роками одним з дійових і перспективних способів самозахисту прав інтелектуальної власності визнається *медіація*.

Терміном «медіація» (лат. – *mediare* – бути посередником) називаються переговори між сторонами за участю та під керівництвом нейтральної третьої особи – медіатора (посередника), що не має права вносити обов'язкове для сторін рішення. Для цього терміна тотожні поняття «посередництво», «примирні процедури», «погоджувальні процедури».

У посібнику Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ) щодо захисту прав інтелектуальної власності [15] процедури арбітражу і медіації зазначені як особливо привабливі (*particularly attractive*). Для позначення сукупності позасудового захисту прав інтелектуальної власності у ВОІВ використовують термін *Alternative Dispute Resolution (ADR)*. З 1994 р., коли було засновано *Центр ВОІВ з арбітражу і посередництва*, ВОІВ виступає прихильницею системи альтернативного вирішення суперечок (ADR), базованої на процедурах арбітражу і медіації. Розроблені експертами Центру процедури позасудового і досудового врегулювання суперечок показали свою ефективність, особливо стосовно вирішення суперечок щодо доменних імен в Інтернеті, електронної торгівлі, розважальної індустрії, пов'язаною з інтелектуальною власністю.

При усій важливості методик ADR вони далеко не завжди можуть замінити або знизити значення судових розглядів. Прикладом можуть служити неоднозначні результати процедури всесвітнього імперативного арбітражу під назвою «Єдина процедура вирішення суперечок» (*Uniform Dispute Resolution Policy – UDRP*), створеної американською інтернет-корпорацією з розподілу імен і чисел ICANN (*Internet Corporation for Assigned Names and Numbers*). З моменту заснування і до сьогодні вона підкреслює свій недержавний характер. Офіційно вона має статус некомерційної корпорації «для благодійних і громадських цілей» відповідно до Каліфорнійського закону про некомерційні громадські організації (*California Nonprofit Public Benefit Corporation Law*).

Не замінюючи національних судових органів, UDRP пропонувала власникам прав на товарний знак оспорювати реєстрацію доменних імен в одному з чотирьох створених ICANN *Центрів з вирішення суперечок (Resolution Service Providers)*. Перевагами цієї системи вважалися швидкість і менш коштовний розгляд суперечок, а також відносна уніфікація на фоні помітних відмінностей національних норм регулювання. Діяльність UDRP стала можливою через абсолютну міжтериторіальну дію прав на домен: реєстрація будь-якого доменного імені через технічні властивості Інтернету виключає повторне володіння таким же ім'ям.

У центрах UDRP розглядаються тисячі справ про недобросовісну реєстрацію (*bad faith*) доменних імен. Проте не завжди процедури розглядів були прозорими і бездоганними. Статистичний і змістовий аналіз свідчать про пошуки «зручного» центру і факти «*fogum shopping*». Таким чином, альтернативні процедури не завжди допомагають уникнути певних вад судової системи (корупція, необ'єктивність, некомпетентність).

Незважаючи на суперечливі оцінки діяльності UDRP, розвиток так званого онлайн-правосуддя стає усе більш помітною світовою тенденцією. Про це свідчать новітні проекти, наприклад, створення *Міжнародного кодексу авторських прав* і діяльності на його основі *Міжнародного трибуналу з авторського права* в інформаційному суспільстві без меж.

Процедури медіації користуються великою популярністю у Європейському Союзі. З цього питання прийнято спеціальну Директиву Європейського Союзу [16]. Ще в одному документі ЄС – преамбулі *Директиви Європейського Союзу 2008/52 / ЄС Про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних і комерційних справах* [17] розкрито конституційне значення процедури медіації: «Принцип доступу до правосуддя – це фундаментальний принцип права ЄС, і з метою забезпечення кращого доступу до правосуддя Європейська Рада на зустрічі в м. Тампере, що відбувалася 15 і 16 жовтня 1999 р., закликала держави-члени створити альтернативні позасудові процедури».

Забезпечення кращого доступу до правосуддя, яке становить частину політики Європейського Союзу, спрямованої на встановлення простору свободи, безпеки та правосуддя, має включати доступ як до судових, так і позасудових методів врегулювання суперечок. Посередництво може забезпечити економічно ефективно і швидко позасудове вирішення спорів у цивільних правовідносинах і комерційних питаннях через процеси, адаптовані до потреб сторін. Угоди, досягнуті посередництвом, виконують добровільно, вони сприяють збереженню дружніх і тривалих відносин між сторонами.

Світовий досвід показує, щоб заохочувати використання посередництва і гарантувати, що сторони, які звертаються до посередництва, можуть спиратися на передбачувані правові рамки, необхідно мати основи законодавства, особливо щодо ключових принципів медіаційного процесу.

Комісією ООН з міжнародного торгового права (UNCITRAL) розроблено *Типовий закон про медіацію* (в редакції 2018 р.), в пояснювальній записці до якого міститься огляд юридичного ефекту і обов'язковості угод, досягнутих у ході медіації. У *Типовому законі* розглядаються процедурні аспекти медіації, включаючи призначення медіаторів, початок і закінчення процесу медіації, проведення медіації, зв'язок між медіатором та іншими сторонами, конфіденційність і допустимість доказів в інших провадженнях, а також питання, що виникають після медіації, такі як виконання медіатором функцій арбітра і можливість приведення у виконання мирових угод.

В ЄС, окрім Директиви, розроблено *Кодекс поведінки медіатора ((European Code Of Conduct For Mediators)*, який обґрунтовує принципи медіації (конфіденційність, добровільність, рівність сторін, неупередженість і нейтральність медіатора).

Інститут медіації на сьогодні створений і успішно функціонує в багатьох країнах світу, в тому числі в США, Німеччині, Великобританії, Австрії, Японії, Китаї, Гонконгу, Кореї, Індії. Наведений перелік країн світу, в яких успішно існує і застосовується процедура медіації, не є вичерпним і свідчить про те, що в цей час в усьому світі ведеться активна робота, спрямована як на широке застосування медіації при вирішенні економічних суперечок, так і на створення спеціалізованих організацій, що надають послуги з проведення процедури медіації [18].

В *Угоді про Асоціацію України з ЄС* передбачено посилення співпраці в сфері правосуддя (ст. 1) з метою забезпечення верховенства права та поваги до прав людини і основоположних свобод. У цьому плані актуалізується завдання розповсюдження європейського досвіду використання медіаційних процедур, які користуються в Україні зростаючим попитом. При Національній асоціації адвокатів України створено Комітет з питань медіації. У серпні 2019 р. Україна підписала *Конвенцію ООН про міжнародні угоди про врегулювання спорів за результатами медіації (Сінгапурську Конвенцію щодо медіації)* [19]. Конвенція набрала чинності 12 вересня 2020 р. На момент написання цієї статті (лютий 2020) її підписали 53 країни, включаючи США, Китай, Південну Корею, Індію. Вона засвідчила, що медіація визнана як ефективний засіб вирішення спорів у міжнародній торгівлі і стала першою багатосторонньою угодою, яка полегшить визнання і забезпечення дотримання угод за результатами медіації.

У нашій державі іде практична робота над запровадженням досудових механізмів вирішення суперечок та посередництва. Альтернативний спосіб вирішення спорів активно використовується в рамках надання безоплатної правової допомоги. І цей спосіб вирішення суперечок стає все більш популярним серед громадян України. Однак і досі законодав-

ством України процедура медіації залишається не врегульованою. Відсутній спеціалізований закон, єдиний офіційний кодекс медіатора та правила проведення медіації. Щоправда, існують та функціонують громадські організації (наприклад, *Національна асоціація медіаторів України*), які надають послуги посередництва, популяризують його серед суспільства та сприяють становленню медіації в державі. Важливу роботу розпочав *Український центр медіації*, започаткований при Києво-Могилянській бізнес-школі з метою запровадження в Україні культури альтернативного вирішення спорів на рівні кращих світових стандартів. 15 липня 2020 р. Верховна Рада України прийняла за основу підготовлений Мін'юстом проєкт Закону України «Про медіацію» (№ 3504), який визначає правові засади та порядок проведення медіації в Україні.

Висновок. Україна лише починає розбудовувати інститут медіації саме як спосіб захисту прав інтелектуальної власності. У дослідженнях групи українських вчених – І. Василенко, Л. Романадзе, Г. Ульянової, Н. Троцюк та ін. проаналізовано ситуації, коли доцільно і вигідно використовувати медіацію для вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності. Наприклад, щодо ліцензування та передавання прав інтелектуальної власності; щодо порушень прав інтелектуальної власності; щодо права власності на винахід, тобто коли саме працівник розробив винахід – у свій власний час або в робочий; щодо авторства на винахід, якщо третя сторона зробила суттєвий внесок; при вирішенні конфліктних ситуацій, які виникають у зв'язку з використанням об'єктів інтелектуальної власності без згоди правовласника; у зв'язку з невиконанням чи неналежним виконанням договорів щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності; у спорах, які виникають щодо надання правовласником дозволу третім особам на використання об'єктів інтелектуальної власності, також у примусовому порядку за рішенням суду тощо [20].

Разом з цим у деяких працях українських дослідників, на наш погляд, є елемент певної недооцінки публічно-правового забезпечення права на самозахист, зокрема авторських прав [21, с. 212]. Вважаємо, що при розробці доктринальних питань медіації у справах з інтелектуальної власності слід більш широко використовувати конституційні положення щодо самозахисту прав, які мають підсилювати цивілістичні аспекти права на самозахист і надавати проблемі більш широкого праволюдного значення. Переконані, що методологія сучасної системи захисту прав інтелектуальної власності має ґрунтуватися на антропологічному підході, який означає, що забезпечення і охорона прав інтелектуальної власності мають відбуватися з позицій гарантування прав особистості.

Практика доводить вигідність і ефективність використання медіації у спорах, пов'язаних із захистом прав інтелектуальної власності. Повноцінне запровадження цього інституту в Україні сприятиме не тільки вдосконаленню захисту інтелектуальної власності, але і забезпеченню конституційних прав людини і громадянина.

Список використаної літератури

1. Мазаракі Н.А. Теоретико-правові засади запровадження медіації в Україні: дисертація доктора юридичних наук. Київ. 2019. С. 50–87. URL: <http://instzak.rada.gov.ua/uploads/documents/31793.pdf>
2. Бочарова Н.В. Конституціоналізація інтелектуальної власності в умовах інформаційного суспільства і економіки знань: дисертація доктора юридичних наук. Київ, 2020. 467 с.
3. Чепис О.І. До питання самозахисту цивільних прав і законних інтересів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. № 35. Т. 1. Ч. 2. С. 208–212.
4. Lund N.A. (2013). Constitutional Right to Self Defense? *The Journal of Law, Economics & Policy*, 2, 2.2, 213–220.
5. Is self-defense a Constitutional right? Why or why not? *Quora*. URL: <https://www.quora.com/Is-self-defense-a-Constitutional-right-Why-or-why-not>
6. Merkel W.G. (2013). The Second Amendment and the Constitutional Right to Self-Defense. *Submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of the*

Science of Law in the School of Law. Columbia University, 240. URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/Merkel_columbia_0054D_11494.pdf

7. Журавель О. Інститут реалізації права громадян на самозахист в міжгалузевій парадигмі зарубіжних країн. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, 2020. Vol. 7. Is. 3. P. 82–87.

8. Гончаров Е.И. Самозащита гражданских прав и свобод человека и гражданина: Конституционно-правовой аспект: автореф. дис. ... канд. юридид. наук: 12.00.02. Волгоград, 2006. 26 с.

9. Снежко О.А. Право на самозащиту: понятие и сущность. URL: <http://umc.gu-unpk.ru/umc/arhiv/2006/1/Snegko.pdf>

10. Почепко К.И. Конституционное право человека на самозащиту в условиях развития гражданского общества в России. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnoe-pravo-cheloveka-na-samozaschitu-v-usloviyah-razvitiya-grazhdanskogo-obshchestva-v-rossii>

11. Гончаров Е.И. Право на самозащиту как одна из форм защиты конституционных прав и свобод человека и гражданина. *Известия высших учебных заведений. Северокавказский регион. Общественные науки. Специальный выпуск*. 2006. № 81. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravo-na-samozaschitu-kak-odna-iz-form-zaschity-konstitutsionnyh-prav-i-svobod-cheloveka-i-grazhdanina>

12. Оробинский А.Ю. Право на самозащиту в системе конституционных прав и свобод человека в Российской Федерации. *Ленинградский юридический журнал*. 2008. № 3 (13). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravo-na-samozaschitu-v-sisteme-konstitutsionnyh-prav-i-svobod-cheloveka-v-rossiyskoj-federatsii>

13. Борисенко І.Л. Особливості самозахисту інтелектуальної власності в глобальній мережі Інтернет. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 1. С. 197–201.

14. Штефан А. Самозахист авторського права і суміжних прав. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2010. № 3. С. 22–29.

15. WIPO Intellectual Property Handbook: Policy, Law and Use. URL: <https://www.wipo.int/export/sites/www/about-ip/en/iprm/pdf/ch4.pdf>

16. Directive 2013/11/EU of the European Parliament and of the Council of 21 May 2013 on alternative dispute resolution for consumer disputes and amending Regulation (EC) No 2006/2004 and Directive 2009/22/EC (Directive on consumer ADR). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013L0011>

17. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32008L0052>

18. Трояновська Т.М. Світовий досвід вирішення публічно-правових спорів у сфері інтелектуальної власності та шляхи його імплементації в законодавство України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. № 28. С. 191–196.

19. United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/mediation/conventions/international_settlement_agreements

20. Василенко І. Перспективи застосування медіації у захисті права інтелектуальної власності. URL: <https://www.unian.ua/human-rights/403458-perspektivi-zastosuvannya-mediatsiji-u-zahisti-prav-intelektualnoji-vlasnosti.html>; Романадзе Л.Д. Розв'язання спорів у сфері інтелектуальної власності за допомогою медіації. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 20 травня 2016 р.)*. Одеса: Юридична література, 2006. С. 616–618; Ульянова Г.О. Актуальні питання запровадження медіації у сфері права інтелектуальної власності. *Південно-український правничий часопис*, 2010. № 3. С. 66–68; Троцюк Н.В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення спорів у сфері інтелектуальної власності. *Юридичний вісник*. 2016. № 4. С. 116–124.

21. Зеров К.О. Самозахист авторського права на твори, розміщені в мережі Інтернет. *Часопис цивілістики*. 2016. № 20. С. 211–220.